

ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ
ЗАКАРПАТСЬКЕ ЦИГАНСЬКЕ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЄ ТОВАРИСТВО
«РОМАНІ ЯГ»

РОМОЛОГІЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Матеріали Міжнародних наукових читань
Україна, м. Ужгород,
24–26 жовтня 2013 року

Ужгород
Поліграфцентр “Ліра”
2013

УДК 323.15(=214.58)

ББК 66.5(О=Циг)

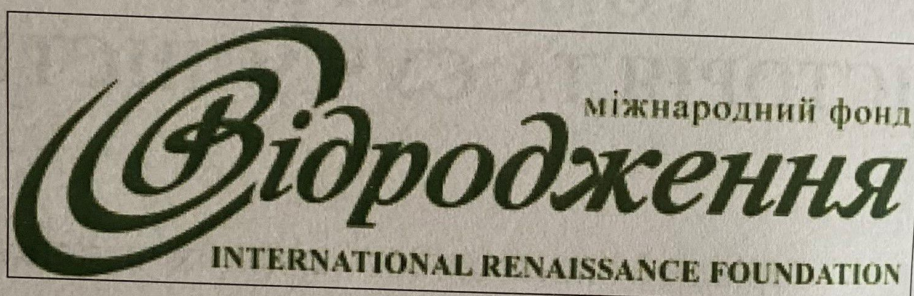
Р 70

У даному виданні представлені матеріали доповідей, виступів та повідомлень учасників Міжнародних наукових читань, проведених 24–26 жовтня 2013 року в м. Ужгород, Україна.

Публікацію видано за підтримки програмної ініціативи «Рома України» Міжнародного фонду «Відродження» в межах проекту «Проведення наукових читань з залученням міжнародних науковців: «Ромологія: історія та сучасність». Проект було підтримано з метою розпочати наукову дискусію щодо вироблення наукових підходів і систематизації теоретичних доробок сучасної ромології в Україні.

Висловлені думки належать виключно авторам. Повною мірою збережена авторська лексика, стиль і форма викладення матеріалу.

При повному або частковому відтворенні матеріалів даної публікації посилання на видання обов'язкове.

Наукові читання проведені за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» в межах проекту «Проведення наукових читань з залученням міжнародних науковців: «Ромологія: історія та сучасність».

**Рекомендовано до друку Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
05 грудня 2013 року, протокол № 5.**

© ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2013
© Історичний факультет, 2013
© Науково-дослідний інститут Центральної Європи, 2013
© Закарпатське циганське культурно-просвітне товариство «Романі Яг», 2013
© Навроцька Є.М., упорядкування, 2013

ISBN 978-617-596-145-2

ПИТАННЯ ГОЛОКОСТУ

*Роман Офіцинський,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України,
проректор ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

РОМИ І ПРИМУСОВА ПРАЦЯ НА ЗАКАРПАТТІ 1939 – 1944 РОКІВ

Законом України «Про жертви нацистських переслідувань» від 23 березня 2000 р. визначені правові, економічні, організаційні засади державної політики щодо жертв нацизму, їхній соціальний захист і збереження пам'яті про них. Під поняттям «нацистські переслідування» розуміється злочинне позбавлення волі населення України в роки Другої світової війни шляхом ув'язнення у місцях примусового тримання і насильного вивезення на примусові роботи на території Німеччини та її союзників.

До місць примусового тримання відносяться концентраційні табори, гетто, виправно-трудова табори, табори примусової праці, табори знищення, тюрми, медичні та дитячі заклади, табори для заручників, пересувні команди, карантинні інфекційні табори, табори для сімей офіцерів. Отже, жертвами нацизму є і колишні в'язні, і примусові робітники, і діти, народжені в неволі, і діти, репресовані через патріотичну діяльність батьків.

Нацистський ГУЛАГ – багатолікий⁴¹. Чільний інтерес наразі викликають примусово-трудова табори для цивільних робітників, де у 1939 – 1945 рр. на нацистську державу працювало близько 8,5 млн іноземців. Принагідно зауважимо, що трудові загони, зокрема єврейські батальйони (роти), являли собою мобільні примусово-трудова табори. Їх угорська влада доволі часто формувала і розміщала в Закарпатті, починаючи з 1940 р.

Слід відмітити, що декілька тисяч закарпатців окупаційна угорська влада відправила на примусові роботи в нацистську Німеччину. Водночас у самому Закарпатті були створені мобільні трудові табори на десятки тисяч осіб, різних за етнічним походженням. Значна частина примусових робітників зводила «Лінію Арпада» та її відгалуження.

За сучасними, але далеко неповними підрахунками, безпосередньо в Україні у 1941 – 1944 рр. німецькі, румунські та угорські окупанти задіяли два класичні концтабори: у Львові (Янівський) та Києві (Сирецький). Одночасно бачимо 78 виправно-трудова таборів і таборів примусової праці для

⁴¹ Див.: Інформаційний портал, посвящений подневольному труду при націонал-соціалізмі / Федеральный архив ФРГ. – www.zwangsarbeit.eu.

євреїв, 7 виправно-трудова таборів, 15 таборів примусової праці, 304 гетто, 23 пересильні табори, 66 гестапівських тюрем, 242 табори для військовополонених⁴².

Нині пам'ять про українських примусових робітників Другої світової війни вшановується на офіційному рівні. Не випадково 22 березня 2012 р. з'явився Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами початку насильного вивезення мирного населення з території окупованої України на примусові роботи в роки Великої Вітчизняної війни». Пройшла низка акцій, де окрему увагу приділено маловідомим сторінкам примусової праці під час окупації українських регіонів країнами-союзниками – Німеччиною, Румунією, Угорщиною.

У 1939 – 1945 рр. мало місце найбільше в історії, з часів античного і колоніального рабства, масове застосування іноземців в економіці окремої держави. Початковою датою масового вивезення українців на примусові роботи вважають 21 березня 1942 р., від започаткування Імперського бюро для використання робочої сили. Проте перші українці опинилися на примусовій праці в Німеччині ще влітку 1939 р. Це були жителі Закарпаття.

Доставлені в Німеччину з різних земель у неоднаковий спосіб, робітники українці мали правовий статус, працювали і жили за різних умов.

Для тоталітарних держав закономірні примусові міграції та примусова праця. Упродовж Другої світової війни у нацистській Німеччині та окупованих землях працювало приблизно 13,5 млн чоловіків, жінок, дітей із 26 країн Європи. З них понад 4,5 млн були військовополоненими і майже 8,5 млн – іноземними цивільними робітниками⁴³.

У цілому з числа робітників-іноземців на червень 1945 р. залишилося в живих близько 94 %, або в абсолютних цифрах із 8 млн 435 тис. осіб – 7 млн. 945 тис. При цьому в категорії «іноземні цивільні робітники» фігурують представники Угорщини – німецького союзника у війні – 45 тис. осіб. Майже всі вони пережили етап добровільної чи примусової праці на Німеччину. Закарпаття тоді входило до складу Угорщини і серед тих 45 тис. є закарпатська лепта. На жаль, вона до сьогодні ще не облікована точніше, хоча йдеться, можливо, про не менше десяти тисяч закарпатців. Про понад вісімсот із них біографічні відомості приведені в тематичному меморіальному виданні «Між життям і смертю» (2006), про що вже мовилося.

Щоправда, голова Народної Ради Закарпатської України Іван Туряниця у листі до голови уряду Радянської України Микити Хрущова 9 травня 1945 р. зазначив, що «за приблизними підрахунками цифра насильно мобілізованих

⁴² Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941 – 1944) / Упоряд. М. Дубик. – Київ: Книжкова друкарня наукової книги, 2000. – 304 с.

⁴³ Пастушенко Т. Українці на примусових роботах у Третьюму рейху. Скільки їх було? // Українська правда, Історична правда. – 2012. – 8 травня.

і вигнаних фашистами в табори громадян Закарпатської України становить понад 60 тисяч фізично здорового чоловічого населення»⁴⁴. Досі ніхто не спростовував, але і не підтвердив цих даних. Через півроку, у грудні 1945 р., число примусових робітників Закарпаття зросло до 71 тис. осіб, про що йтиметься далі.

Використання примусової праці не є винятковим явищем у світовій історії, зокрема новітнього періоду. У грандіозних масштабах вона використовувалася під час Другої світової війни, що частково відображено у вітчизняній історіографії на матеріалах індустріальних регіонів України⁴⁵. Стосовно Закарпаття дотепер не зафіксовано подібного інтересу, за винятком етноцентричних зусиль угорських дослідників. Вони акцентували увагу на радянських трудових мобілізаціях 1944–1946 рр. – майже 23 тис. закарпатських угорців⁴⁶.

Однак у сучасній угорській історіографії свідомо оминають незручні факти з минулого Угорщини, куди в роки Другої світової війни входило Закарпаття. Втім, за післявоєнними підрахунками спеціальної комісії Закарпатської області (грудень 1945 р.), окупаційна влада забрала у трудові табори Угорщини і Німеччини близько 71 тис. закарпатців⁴⁷, застосувавши етнічний критерій. Тобто це відносилось до представників не привілейованих «дружніх націй» (угорців і німців), а людей «другого сорту» – з числа українського, єврейського, румунського, словацького, ромського населення. Окремо підраховані збитки, завдані закарпатським українцям. Як повідомила «Обласна надзвичайна комісія по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-мадярських загарбників і обліку втрат, завданих ними громадянам, громадським організаціям, державним підприємствам та установам Закарпатської області» 7 травня 1946 р., «мадярсько-німецькі загарбники ув'язнили в «трудоі» табори 51 073 чоловіка українського населення, яких насильно вигнали в Німеччину та Угорщину в концтабори»⁴⁸.

⁴⁴ Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918 – 1919, 1938 – 1939, 1944 – 1946 рр.» / Упорядк. О. Довганича, О. Корсуна. – Ужгород: Закарпаття, 2007. – С. 618–619.

⁴⁵ Лобода М. Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовний період (1941 – 1950). – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2012. – 206 с.

⁴⁶ Genocide. The tragedy of the Hungarians of Transcarpathia (1944 – 1946) / Ed. G. Dupka. – Ungvar: Patent – Budapest: Intermix, 1993. – Вільний доступ: www.hunsor.se/dosszie/hungarian_genocide_in_transcarpathia.pdf.

⁴⁷ Шляхом Жовтня. Визволення Радянською Армією Закарпатської України і возз'єднання її з Радянською Україною: Збірник документів. – Т. VI. Серпень 1944 – січень 1946 р. / Упорядк. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1965. – С. 383–389.

⁴⁸ В Обласній надзвичайній комісії // Закарпатська правда. – 1946. – 7 травня. – С. 3.

Узагальнені радянські підрахунки вивезеного населення з України базувалися саме на матеріалах «Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників», зібраних у 1944 – 1947 рр. Такі спеціальні комісії діяли в усіх адміністративних одиницях. Кожна сільська і міська рада збирала, зокрема, точні дані про розстріляних, повішених, заарештованих, вивезених «на каторжні роботи до Німеччини».

Такими ж даними оперували й у відділі з питань репатріації Закарпатського обласного виконавчого комітету. Станом на 1 червня 1947 р. в Закарпатській області облікували 119 318 осіб, яких окупанти насильно вивезли з краю⁴⁹. З них тільки 18 223 особи повернулись. Вказані цифри відображають насамперед жертв Голокосту і примусових робітників, які трудилися поза межами Закарпаття та тодішньої Угорщини. Розподілу за категоріями вивезених не зроблено, але відомо про наступне.

У цілому вважається, що пережило Голокост менше 20% закарпатських євреїв⁵⁰. Залишилось їх у радянському Закарпатті близько 5 тис., а у Чехословаччині в 1945 – 1947 рр. осіло близько 15 тис. Серед них домінували не в'язні концентраційних таборів, а мобілізовані до «трудоіх батальйонів». Отже, можна припустити, що серед тих 18 тис. насильно вивезених, які повернулись, неєвреї становили близько 13 тис. осіб, в абсолютній більшості – закарпатські українці.

У повоєнні роки збиралися свідчення про примусову працю, проте протягом наступного півстоліття цієї теми ні закарпатські дослідники, ні місцеві органи влади майже не торкалися. Інтерес до неї прокинувся через компенсаційну «політику пам'яті» Федеративної Республіки Німеччини. Згідно з угодою, укладеною Українським національним фондом «Взаєморозуміння і примирення» і німецьким Фондом «Пам'ять, відповідальність, майбутнє» у 2001 р. розгорнули збір заяв (чотиристорінкових анкет) на отримання компенсацій за примусову працю. Їх оформили і 5 тис. ромів Закарпатської області. Близько 400-х з них отримали компенсації⁵¹.

У Закарпатті Угорщина прагнула збудувати ефективну лінію оборони в гірській місцевості з мінімальними затратами в найкоротші терміни. Це

⁴⁹ Зведені дані про кількість громадян СРСР, насильно вивезених фашистськими загарбниками в період тимчасової окупації Закарпатської області та які повернулися на Батьківщину станом на 1 червня 1947 р. // ДАЗО. – Ф. Р-236. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 1

⁵⁰ Лустиг К. Время и люди: [О еврейской общине Закарпатья]. – Ужгород: Изд-во В. Падяка, 2007. – С. 39–40, 48.

⁵¹ Адам А., Зейкан Ю., Навроцька Є. Білий камінь з чорної катівні: Голокост ромів Закарпаття. – Ужгород: Вид-во О. Гаркуші, 2006. – 146 с.; Навроцька Є. Антиромська політика в Закарпатті у роки Другої світової війни: Зібрання свідчень та збереження історичної пам'яті // Голокост і сучасність [Київ]. – 2009. – № 2. – С. 124–140.

призвело до мобілізації та концентрації людських ресурсів. Найпотужніші оборонні вузли спорудили на Ужоцькому, Мукачівському, Хустському, Ясінянському напрямках, надто – у долинах річок.

У Закарпатті знаходилися трудові табори, куди мобілізували не тільки закарпатців чоловічої статі, але й представників інших регіонів тодішньої Угорщини. Цих примусових робітників задіяли головним чином на будівництві оборонних вузлів і ліній, котрі зводили у Закарпатті у 1940 – 1944 рр.

Маємо важливі відомості про такі табори, що знаходилися поблизу сіл Люта і Сіль (Великобerezнянський район), Лумшори (Перечинський район), районного центру – смт. Воловець, села Верхня Грабівниця (Воловецький район), селища Ясіня (Рахівський район). Таким же маловідомим аспектом є те, що у примусових роботах тодішня влада задіяла десятки закарпатських жінок – як господарська прислуга у військових частинах (1-а угорська армія, штаб у м. Хуст), що дислокувалися в Закарпатті. Нерідко там військові піддавали їх сексуальній експлуатації.

Загалом же примусову працю в Угорщині почали масово використовувати із прийняттям закону від 11 березня 1939 р., № 11. Згідно з ним, у трудові табори найчастіше відправляли євреїв віком 20-48 років. На підставі цього закону загалом усіх небажаних осіб інтернували до трудових таборів. Офіційно примусові роботи пов'язувалися з військовими потребами.

Уже влітку 1943 р. понад 800 тис. осіб в Угорщині мобілізували на примусові роботи. Організаційно вони підпорядковувалися трьом системам: військовим трудовим батальйонам (katonai munkásszázadok), цивільним батальйонам трудової повинності (közérdekű munkaszolgáltatás zászlóalj), допоміжні, у т. ч. єврейські, трудовим батальйонам (kisegít (zsidó) munkásszázadok).

Як впливає з Інструкції для офіцерів єврейських робітничих рот, які дислокувалися в Закарпатті (22 квітня 1941 р.), ці підрозділи безпосередньо підпорядковувалися командуванню військових допоміжних формувань, а на місці проведення робіт – місцевим виконробам⁵². Денна норма хліба, виділена на одну особу, становила 19 філерів без урахування грошей на харчування. Виробничі норми для невідготовленої людини у м'якому ґрунті становили 0,6 м³, з інструментом на довгій ручці у середньому ґрунті – 0,3 м³ викопаної землі, для однієї особи на годину у твердому ґрунті – 0,15 м³. Підготовлена людина мусила викопати вдвічі більше.

Із початком німецько-радянської війни (22 червня 1941 р.) в Угорщині істотно зросли обсяги примусових робіт – фортифікаційне будівництво, розробка корисних копалин. До того ж, на Східний фронт одразу відправили до 12 трудових батальйонів чисельністю близько 14 тис. осіб. Пізніше там трудову повинність у таких формуваннях відбували до 50 тис. осіб.

У 1942 р. до робочих батальйонів, які очолили угорські офіцери, мобілізували понад 100 тис. осіб, половину з яких складали євреї, направлені на німецько-радянський фронт. Після розгрому на річці Дон 2-ої угорської армії та її відступу в січні 1943 р. загинуло 40 – 43 тис. євреїв із майже 50 тис. осіб мобілізованого трудового контингенту.

Проте Угорщина нарощувала обсяги примусової праці. У жовтні 1943 р., приміром, понад 112 тис. євреїв виконували допоміжні роботи для угорської армії. Через рік їх число зросло до 180 тис. осіб.

На спеціальній нараді в Ужгороді 16 квітня 1941 р. вирішили звернутися до міністра внутрішніх справ Угорщини з пропозицією заблокувати всіх ромів у спеціальних таборах і використовувати їх для спорудження річкових дамб, посадки лісу, заготівлі лісоматеріалів, інших робіт⁵³. Ромські табори оточували колючим дротом, виставляли охорону. Вхід і вихід з табору-гетто без дозволу заборонили.

У травні-листопаді 1943 р. декілька десятків працездатних ромів чоловічої та жіночої статі села Великий Березний вантажівками відвезли до села Люта. У лісі їх змусили побудувати для себе шалаші. Відтак вони виконували важкі земляні роботи на будівництві фортифікаційних споруд – бункерів. Раз на два тижні жінкам дозволяли навідатися додому.

Подібні свідчення маємо з інших населених пунктів Закарпаття. Наприклад, 50 ромів села Баркасово Мукачівського району навесні 1943 р. відправили залізницею на лісозаготівельні роботи до Сваляви. 21 квітня 47 осіб розстріляли за непокору. Додому повернулося тільки троє. Чоловіків-ромів села Шаланки Виноградівського району забрали у робочий табір, що знаходився поблизу Воловця, де будувалися оборонні споруди «Лінії Арпада». Жінки працювали в полі поблизу Виноградова, додому ходили пішки – близько 20 км.

Восени 1943 р. чоловіків із ромського табору м. Хуст відправили на примусові роботи. 25 молодих жінок забрали у казарми. Вдень вони під наглядом прибирали казарми, а вночі примушували їх спати з солдатами. Так само молодих єврейок і ромок у казармі Рахова вдень заставляли прати білизну, а вночі піддавали сексуальному насиллю. Із весни 1943 р. до осені 1944 р. роми м. Рахів, чоловіки і жінки, примусово працювали у каменоломні: дробили камінь. На початку літа 1943 р. ромів с. Ясіня забрали на роботи у лісі: зводити мости через маленькі річки.

У серпні 1944 р. міністерство оборони Угорщини започаткувало ромські трудові батальйони. Кожен з них укомплектовувався з 213 ромів, 1 лікаря-єврея, 1 інженера-єврея, 1,5 тис. молодих ромів, зокрема із с. Холмок Ужгородського району, мобілізували рити окопи і траншеї, засипати ями після бомбардувань міст Угорщини і Німеччини.

⁵³ Панчук М. До питання про становище ромів Закарпаття в роки угорської окупації та Другої світової війни // Голокост і сучасність. – 2009. – № 2. – С. 164–167.

⁵² ДАЗО. – Ф. 92. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 3–8.

Одночасно проводилися періодичні трудові мобілізації українського населення. Згідно з даними угорського уряду, навесні 1942 р. із Закарпаття відправили на примусові роботи вглиб Угорщини понад 14 тис. осіб.

Наостанок варто наголосити, що пропонованим дослідженням лише стаємо на шлях до встановлення істини і відновлення важливої сторінки минулого Закарпаття, де мовиться про примусову працю у 1939–1944 рр. Є надія на важливі архівні знахідки протягом найближчого часу. Вони істотно доповнять історичні знання про те, про що слід пам'ятати завжди.